

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Лук і стріли доби неоліту — бронзи Півдня Східної Європи

С. Н. Братченко

У статті на основі нових даних доводиться існування поруч з простим луком складного у племен першої половини III тис. до н. е., а також у XVII—XV ст. до н. е. Розглядаються запобіжні пристрої, стріли, сагайдак, налуччя та ремісничі футляри.

До появи вогнепальної зброї (а подекуди і поряд з нею) лук був одним із найважливіших засобів озброєння майже у всіх народів світу. Прості луки мали суцільну дугу, у складних — остання виготовлялася з різних порід дерева, або посилювалася дерев'яними, кістяними або роговими деталями, з'єднаними з основою за допомогою жил, реміньців, клею¹ (рис. 1, 1—6). Дузі складних луків надавали сегментоподібної, двічіввігнутої, кутової форми. Найвищим їх проявом є рефлексивні луки складних обрисів типу скіфського чи центрально-азіатського.

Перші складні луки відомі вже в Месопотамії наприкінці IV—III тис. до н. е.² В II тис. до н. е. вони поширилися до Єгипту, Близького Сходу, областей кріто-мікенської цивілізації, Східного Сибіру та Далекого Сходу. Зокрема, в кількох неолітичних похованнях Прибайкалля *in situ* збереглися довгі рогові платівки-обкладинки від кількох луків³. Останні являли собою довгі складні знаряддя (довжина 160—180 см), сегментоподібні та двічіввігнуті за формою дуги (рис. 1, 7, 9). До спинки дуги прикріплювалися дві-три лінзоподібні платівки (розпались на дрібні уламки). На пласкому внутрішньому боці є борозенки і штрихи, як на обкладинках середньовічних клеєних луків. Це свідчить, що платівки не тільки приклеювалися, але й, певно, додатково прив'язувалися жилами до основи. Подібні платівки загальною довжиною 110 см виявлено і дещо південніше, в похованні окунівської культури доби бронзи (перша чверть II тис. до н. е.)⁴. Аналогічні складні луки відомі і в неоліті Японії. В Аньяні є їх зображення з XIV—XIII ст. до н. е.⁵

Єдиним надійним свідченням побутування поряд з простими складних луків на території Європи за доби неоліту — бронзи є зобра-

¹ Див. основну літературу про влаштування луків і їх різновиди в працях: *Rausing G.* The Bow. Some notes on its origin and development // AAL.— 1967.— № 6.— Р. 16; *Черненко Е. В.* Скифские лучники.— К., 1981.— С. 7—21.

² *Rausing G.* Op. cit.— Р. 81—84.— Tabl. 40, 41.

³ *Окладников А. П.* Неолит и бронзовый век Прибайкалья // МИА.— 1950.— Вып. 18.— С. 220—230; *Окладников А. П.* Неолитические памятники Ангары.— Новосибирск, 1974.— Табл. 58; 92—94.

⁴ *Вадецкая Э. Б.* Предметы вооружения из могил окуневской культуры // Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии.— Новосибирск, 1981.— С. 14—17.

⁵ *Rausing G.* Op. cit.— Р. 121, 122.— Tabl. 56.

ження разом з сагайдаком двичіввігнутого лука на кам'яній домовині культури шнурової кераміки в Гьоліч (Німеччина, НДР; рис. 1, 1) ⁶.

Поширена думка, що в степах Євразії в цей період використовувався лише простий лук, а складний з'являється вже за скіфського часу ⁷. Проте слід відзначити, що питання про появу складного лука не привертало уваги дослідників. Згадки про луки доби міді — бронзи на означеній території взагалі відсутні в працях, присвячених лукам. Можливо, вони залишалися невідомими авторам внаслідок малодоступності матеріалів. Останні нечисленні і репрезентовані кількома погано збереженими рештками луків з поховань, а також їх зображеннями на стелах. Рідкісність знахідок луків у похованнях не можна пояснити поганою збереженістю дерева, — речі з цього матеріалу трапляються досить часто. Привертає увагу той факт, що за наявності серед поховального інвентаря вістрів до стріл і цілих їх сагайдачних наборів, луки відсутні. Подібна ситуація властива і для скіфських та сарматських поховань воїнів зі стрілами, що спонукало Є. В. Черненка зробити припущення про можливість передачі скіфами лука у спадщину ⁸.

Можна вважати, що лук надто цінувався, щоб його класти до могили, як до речі, і стріли, хоч останні трапляються дещо частіше. Так, на 784 катакомбних поховань Донеччини припадає лише 15 (1,9%) з наборами стріл; на 450 поховань Приманиччя (Калмикія) лише два (2,2%). В одному з майже 200 ямних поховань Донеччини не виявлено наборів цих знарядь (поодинокі знахідки їх не враховуються, бо належать не до поховального інвентаря, а до предметів, якими небіжчики були травмовані або забиті). Особливістю катакомбних наборів вістрів до стріл є те, що вони здебільшого входять до виробничих комплексів (з інструментами та сировиною для виготовлення вістрів). Наявність серед поховального інвентаря таких неординарних предметів як бронзові ножі, однозубі гаки-вилки, кам'яні булави та сокири-молотки свідчать про високий соціальний статус похованих. Отже, виходячи з контексту поховань і зображень на енеолітичних та ранньобронзових стелах і домовинах, лук і стріли можна розглядати як знаки особливого соціального рангу. Саме так тлумачить наявність стріл в ката-

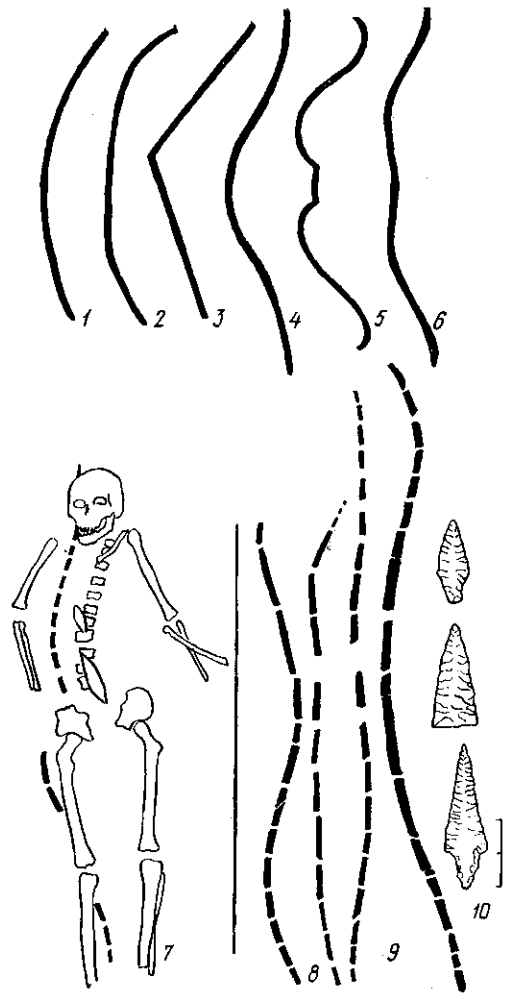

Рис. 1. Типи луків (1—6). Поховання з луком, кістяні обкладинки луків та крем'яні наконечники стріл з могильників Прибайкалля (7—10).

⁶ Ibid.—P. 49—51.—Tabl. 15, 16; Behrens H. Die Jungsteinzeit im Mittel Elbe — Saale-Gebiet.—Berlin, 1973.—S. 188.

⁷ Черненко Е. В. Скифские лучники ... — С. 8, 9.

⁸ Там же.—С. 17.

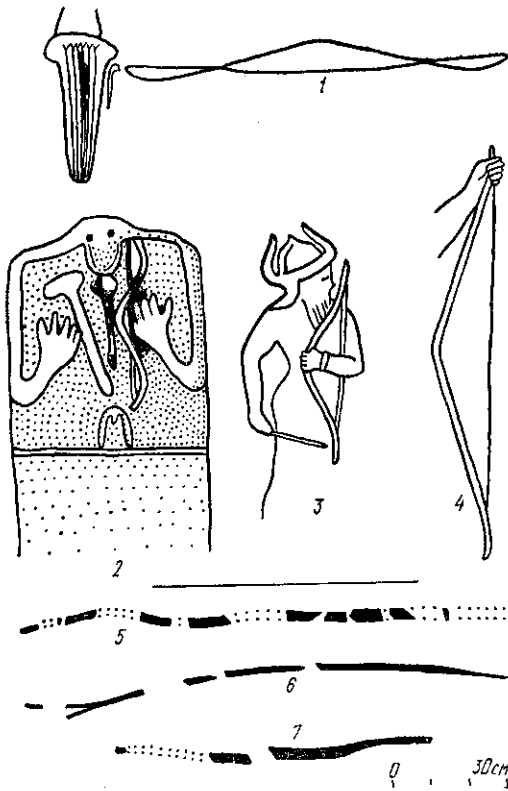

Рис. 2. Зображення та рештки луків: 1 — Гьоліч; 2 — Наталітека, 3 — Шумер, 4 — асирійський кутовий лук VII ст. до н. е., за Г. Раусінгом, 5—7 — катакомбні поховання Північного Приазов'я: Аккермень 1—12/1, 2/3, 6/3.

відомі в жодному похованні міді — бронзи. Однак слід відзначити, що вони не є невід'ємним атрибутом складних луків — останні могли складатися лише з рейок різних порід дерева, склеєних і зв'язаних жилами чи ремінцями. Описання або хоч кресленик лука з абашево-зрубного поховання поблизу Скатівки відсутні.

Цінним джерелом для вивчення зброї є нечисленні іконографічні матеріали, рідкість яких, можливо, обумовлена існуванням табу на зо-

комбних донецьких похованнях Л. С. Клейн, хоч він і наводить дещо відмінну аргументацію⁹.

Серед численних поховань доби міді — бронзи (кількість лише ямних, катакомбних і полтавських могил, за даними Л. С. Клейна, на 1976 р. становила близько 8700)¹⁰ можна назвати понад 10, в яких знайдено більш чи менш ймовірні рештки луків. Це переважно катакомбні поховання: Аккермень 1—2/3, 6/3, 12/4, 17/4¹¹, Виноградне 24/22¹², Стратилівка 5/7¹³, Фрунзе 8/4*, чотири з Орільсько-Самарського межиріччя¹⁴, Скатівка 11/1 (абашево-зрубна могила)¹⁵. Довжина луків близько 90—130 см. Крім простих, круглих у перетині луків, зафіксовано 7 екземплярів з пласкою прямою центральною частиною дуги у вигляді рейки завширшки 2,5—6, завтовшки 1 см з дещо зігнутими плічками (рис. 2, 5—7). Поруч з ними не було інших решток кістяних чи рогових платівок, характерних для складних типів цього виду зброї. Такі платівки-накладки на кінцях чи руків'я лука не-

⁹ Klein L. Reiche Katakombengräber // EAZ.—1967.— N 8.— S. 210—227. Основні аргументи, крім етнографічних паралелей — чисельність інших знахідок у похованнях з наконечниками. Але серед них кількісно переважають такі утилітарні речі: відщепи кременю, нуклеуси, абразивні камені тощо — неодмінні складові виробничих комплексів.

¹⁰ Klein L. Zur historische Auswertung der Ockergräber // EAZ.—1978.— N 19.— S. 230.

¹¹ Вязьмігіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радгоспу «Аккермень» // АП.—1960.— Вип. VIII.— С. 52, 57, 58, 95, 99.— Рис. 33, 36, 43, 76; Тереножкін О. І., Вязьмігіна М. І., Іллінська В. А. Звіт Молочанської експедиції за 1951—52 рр. // НА ІА АН УРСР.— Ф. Е. 1952/7а.— С. 34.

¹² Отрощенко В. В., Рассамкин Ю. Я., Константи́нська Л. Ф. Отчет Запорожской экспедиции за 1984 г. // НА ІА АН УССР.— Ф. Е. 1984/10.— С. 22.— Табл. 40.

¹³ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Тр. XII АС.—1905.— Т. 1.— С. 277.

* Розкопки І. О. Пислярія в 1966 р. (Ворошиловградський краєзнавчий музей).

¹⁴ Ковалева И. Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов.— Днепропетровск, 1983.— С. 47 (назва пам'яток не вказана). Відомо рештки ще одного дерев'яного предмета з катакомбного верхньокубанського поховання, але вбачати в них лук довжиною 38 см занадто мало підстав (Нечитайло А. Л. Курганы эпохи бронзы близ станицы Суворовской // СА.—1970.— № 2.— Рис. 3, 34).

¹⁵ Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда // МИА.—1959.— № 60.— С. 169.

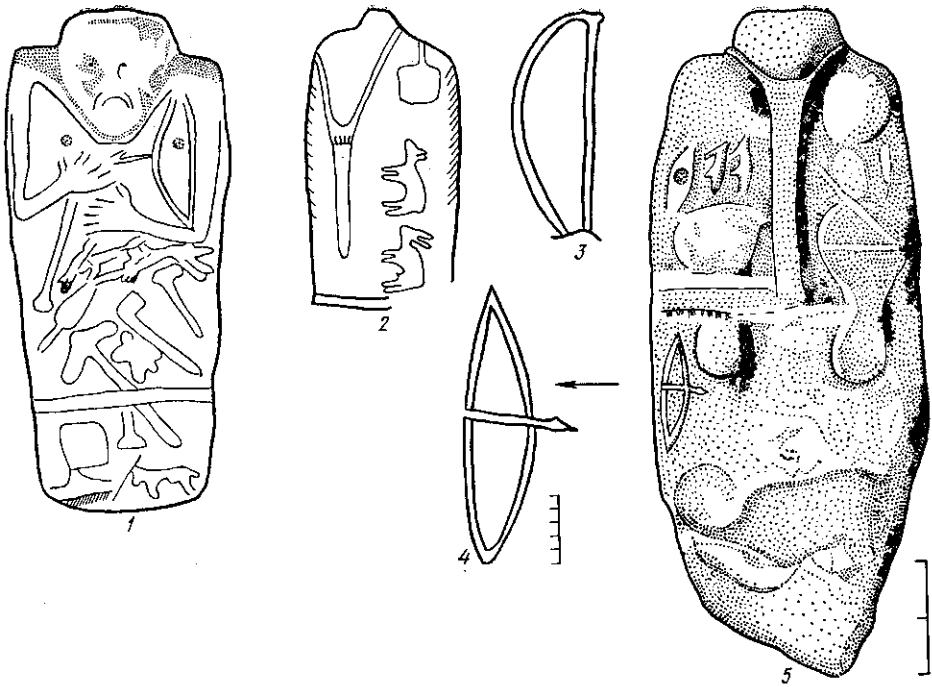

Рис. 3. Антропоморфні стели з зображеннями лука та сагайдака: 1 — Керносове, 2, 3 — Верхоріччя (3 — деталь лука на передній частині стели), 4, 5 — Сватове.

браження реальних предметів та істот. Винятком є лише пам'ятки монументального мистецтва III тис. до н. е. України, Молдавії, Криму — нечисленні антропоморфні стели із сюжетними зображеннями. Вони істотно розширюють відомості про зброю доби міді — ранньої бронзи, а разом з тим вносять певні корективи в розуміння контексту поховань. Поруч із зображеннями сегментоподібних, певно, простих луків на стелах Керносового¹⁶, Сватового¹⁷, Верхоріччя (рис. 3)^{*}, на стелі з Наталіївки (Дніпровське Надпоріжжя)¹⁸ біля булави і сокири відтворено типовий складний лук, який поки що не привертав уваги дослідників з питань зброї. Це невеликий лук на півзросту людини із загостреним на вершині руків'ям, прямими плічками і ввігнутими кінцями (рис. 2, 2). Двічіввігнутою формою він скидається на лук, зображений на переможній стелі царя Нарам-Сіна (Суена) з Шумера¹⁹. Останній, на думку Г. Раусінга, є складним і, напевне, рефлексуючим²⁰. З іншого боку, зображення на стелі з Наталіївки подібне до згаданого вже лука, представленого на домовині з Гьоліч, що його Г. Раусінг вважає найбільш раннім складним луком такого типу, відомим пізніше у хетів періоду нового царства, і, особливо, в ассірійців²¹. К. Беркгоф характеризує цей лук як напіврефлексуючий, що використовувався здебільшого для важких стріл²². На кам'яній домовині з Новосвободної на

¹⁶ Крылова Л. П. Керносовский идол (стела) // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 36.— Рис. 1.

¹⁷ Братченко С. Н. Отчет о работах Левобережного отряда Северскодонецкой экспедиции в 1973 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Е. 1973/9а.— Табл. 35 (випадкова знахідка).

^{*} Випадкова знахідка А. О. Щепинського в Кримській області.

¹⁸ Даниленко В. М. До кіммерійської проблеми // Археологія.— 1951.— Т. V.— С. 218.— Рис. 1, 3.

¹⁹ Reallexikon der Vorgeschichte.— Berlin, 1925.— Band 2.— Tabl. 19; История древнего Востока. Месопотамия.— М., 1983.— Ч. 1.— С. 488.

²⁰ Rausing G. Op. cit.— P. 83.— Tabl. 41.

²¹ Ibid.— P. 139, 140.

²² Behrens H. Op. cit.— S. 188.

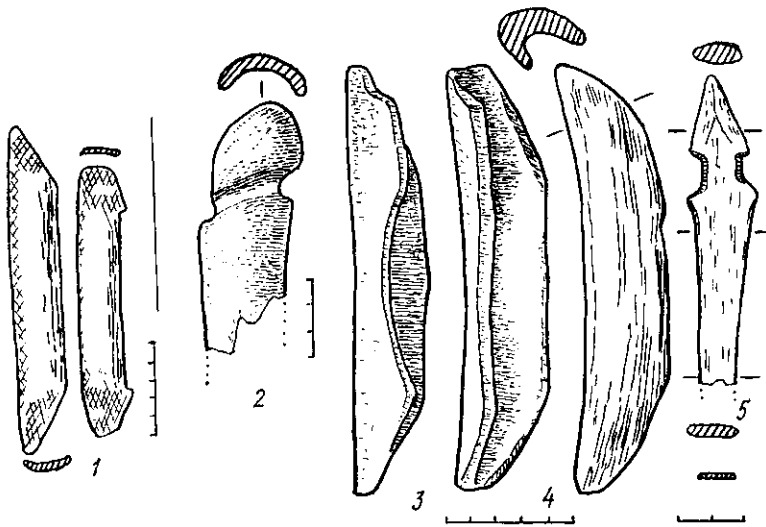

Рис. 4. Кістяні накладки складних середньовічних луків: 1 — кістяні вироби з поселень пізньої бронзи, 2—4 — Олексіївка, 5 — Чудська гора

Північному Кавказі також зображено великий двічіввігнутий лук, сагайдак, і можливо, щит²³.

Отже, зображення на стелі з Наталіївки — пряме свідчення досить раннього для України віку (ймовірно, перша половина III тис. до н. е.)²⁴ складного, рефлексуючого лука, відомого в цей час у Шумері, на Північному Кавказі і в Центральній Європі. Проте в культурах II тис. до н. е. в степовій Євразії, не дивлячись на більш високий рівень їх розвитку, складних луків досі не виявлено. Щоправда, серед опублікованих матеріалів привертають увагу кістяні вироби з поселень пізньої бронзи Олексіївського на Тоболі і Чудської гори на Іртиші (рис. 4, 2—5)²⁵. Два з них, трапецієподібної форми, скидаються на накладки на руків'я лука, а три, з жолобком і боковими вирізами, — на кінцеві накладки, до яких прив'язувалася тятива. Подібні речі добре відомі за скіфськими, сарматськими і середньовічними складними луками (рис. 4, 1). Проте інтерпретація їх як деталей складного лука утруднюється тим, що їх було виявлено на поселеннях і до того ж розрізано.

Певні уявлення про характер луків кінця середньої — початку пізньої бронзи дають вістря до стріл. Поруч з виїмчастими невеликими вістрями в таких пам'ятках як багатоваликіві (Бабинне), кам'янсько-лівенцівські, східнотшинецькі, а почасти й пізньокатакомбні з'являються й великі черешкові, поширені в синхронних їм абашівських, ранньозрубних і ранньоандронівських старожитностях. Крім досить великих розмірів (довжина 3—10 см), вони відзначаються і порівняно значною вагою (лівенцівські типи — переважно 3—10 г, окремі зразки до 20 г;

²³ Бочкарев В. С., Шарафутдинова Э. С., Резенкин А. Д. и др. Работы Кубанской экспедиции // Новые археологические исследования археологов Ленинграда. — Л., 1982. — С. 12.

²⁴ Висловлена також думка про наявність складного лука в трипільській культурі (Мовшак Т. Г. Новые данные по идеологии трипольско-кукутенских племен // Первобытная археология — поиски и находки. — К., 1980. — С. 187—191). Але дані про це не надійні, бо ґрунтуються на невизначеному рисунку, який дослідниця порівнює з наведеними зображеннями з Наталіївки та Гьоліч, з якими ми у свій час її ознайомили, опрацьовуючи тему військової справи епохи бронзи. Наведена дата обумовлена новітнім датуванням майкопської культури в межах кінця IV — першої половини III тис. до н. е., в якій мають паралелі деякі сюжети та типи знарядь (втульчасті сокири, тесла), зображуваних на стелах.

²⁵ Кривоцова-Гракова О. А. Алексеевское поселение и могильник // Тр. ГИМ. — 1938. — Вып. XVII. — С. 84. — Рис. 16, 1, 2; Косарев М. Ф. Бронзовый век Западной Сибири. — М., 1981. — С. 145. — Рис. 52, 13, 16.

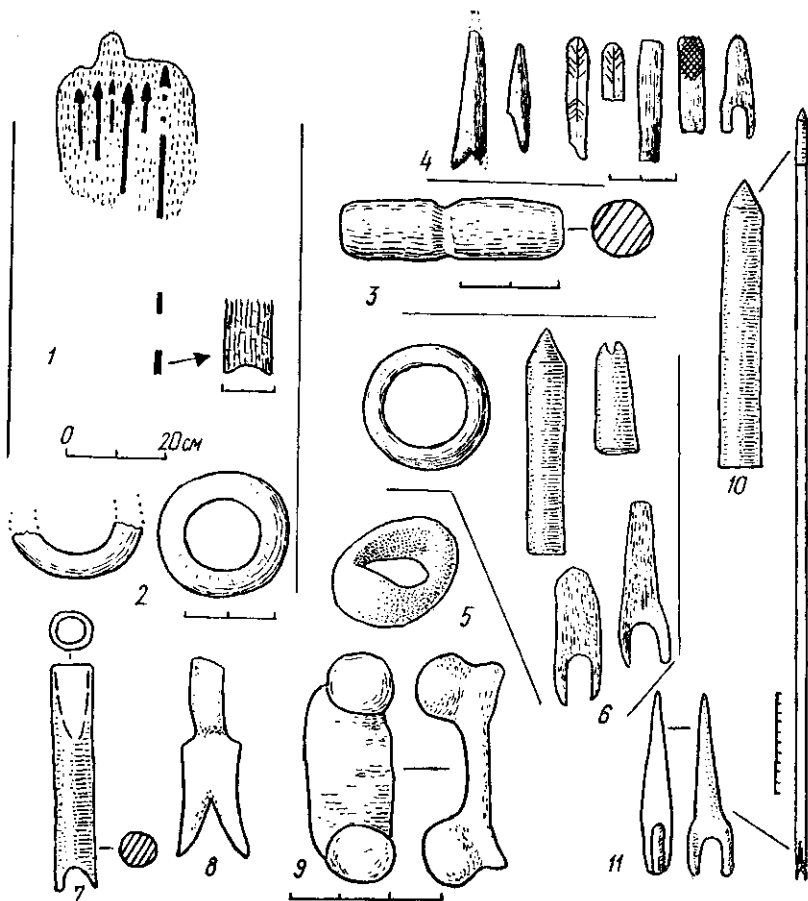

Рис. 5. Рештки сагайдака (1), вироби з кістки (2-4, 6, 7, 9-11), мармуру (5), металу (8): 1, 2 — Князеве 1/5, 3 — Миколаївка 11 7/8, 4 — Бережнівка 1 25/1 (тут перші два предмети — наконечники стріл, решта накладки і вушко), 5 — Суворівська 5/9, 6 — Чербаєве 1/3, 7 — Іллчівка, поселення, 8 — Месопотамія, 9-11 — Макарівка С 2/А.

виймчасті — 0,15—2 г). Вістря товсті, у перетині підромбічні. Наявність черешка забезпечувала міцне кріплення знаряддя до деревка. Такі стріли передбачали потужні луки. Вістря з наведеними параметрами, починаючи з доби неоліту — енеоліту, відповідали посилені складні луки значних розмірів. Довжина прибайкальських неолітичних луків дорівнювала 160—180 см, окунівських — 110 см, сарматських або так званих гуннських — 120—160 см, персидських, арабських, давньоруських (довжина вістрів 8—11,5 см, вага 6—10 г) — 140—180 см. Заміну невеликого скіфського лука (60—80 см) «гуннським» у сарматів останніх століть до н. е. ставлять у прямий зв'язок із збільшенням (до 5—10 см) вістрів, що було зумовлено вдосконаленням захисної зброї. Отже, навіть за цими побіжними даними можна припустити наявність у згаданих племен великих складних луків, відомих у цей час на Близькому і Середньому Сході та в Єгипті. В добу пізньої бронзи в таких культурах, як зрубна, сабатинівська, білозерська, напевне, існував і короткий складний лук, про що можуть свідчити легкі вістря до стріл з кістки і бронзи, кістяні пристрої, захисні і кінцеві вушка. З цього приводу привертає увагу згадка Н. Шишліної про лук з Бічкін-Булука, начебто близький до скіфського²⁶.

Запобіжні пристрої з твердих матеріалів при стрільбі з лука, певно, не набули поширення в культурах Східної Європи. Можливо, замість

²⁶ Шишліна Н. Лук и стрелы срубной культуры // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ (Тезисы докладов III конференции молодых ученых ИА АН СССР). — М., 1986. — С. 178.

кам'яних і кістяних платівок-щитків для захисту зап'ястя лівої руки від удару при віддачі тятиви, що добре відомі в культурах неоліту — бронзи Західної Європи (культура дзвоноподібних келихів) та середньовіччя, застосовувалися рукавички або напалечники із шкіри і тканини. Напалечники з тканини виявлено в домовині Тутанхамона. Єдиний кістяний щиток з шишечками, виявлений на кистях рук у пізньобронзовому похованні поблизу с. Макарівки (Нижнє Поволжя, 2/4)²⁷, міг використовуватись як запобіжник для великого пальця лівої руки (рис. 5, 9). Для захисту вказівного пальця правиці при спуску тятиви також застосовувалися напалечники з м'яких матеріалів. Проте невеликі кістяні кільця з лискованою поверхнею, що зрідка трапляються в катакомбних похованнях, зокрема на пальцях, також, можливо, відігравали ту саму роль. Одне з таких кілець містилося поруч зі стрілами в пізньобронзовій могилі Черебаєве 1/3²⁸, два — біля сагайдака з набором вістрів у бабинському похованні Князеве 1/5 (рис. 5, 2, 6)²⁹. Подібні два кільця, діаметром 1,4 см за внутрішніми краями, знайдено в Лівенцівській фортеці. Мармурове кільце з відтягнутим щитком, аналогічне середньовічним кільцям того самого призначення³⁰, знайдено і в катакомбному верхньокубанському похованні Суворівська 5/9³¹. Щоправда, воно було надіте на мизинець лівиці (рис. 5, 5).

Вістря до стріл доби міді — бронзи в Східній Європі виготовлялися переважно з кременю, рідше з інших порід каменю чи обсидіану. Лише на початку доби пізньої бронзи (XVII—XVI ст. до н. е.) з'являються бронзові і кістяні, але переважають крем'яні. Останні зникають лише у другому періоді доби. В таких культурах як пізньозрубна та сабагинівська домінували кістяні і, певно, бронзові вістря, але в деяких регіонах крем'яні та обсидіанові побутовали поряд з бронзовими (в пізньому бронзовому віці Кавказу і Закавказзя, в Егей середньо-пізньоелладського періодів)³². На Закавказзі вони зберігають своє значення і на початку залізного віку, а персидські воїни ще й у V ст. до н. е. були озброєні стрілами з обсидіановими вістрями³³. Така живучість традиції (навіть у культурах з розвинутою бронзовою індустрією) пояснюється не лише доступністю сировини й економією металу, але, передусім, тим, що крем'яні вістря більш відповідали потребам тактики ведення війни та способам полювання. За бойовими якостями вони не тільки не поступалися бронзовим, але навіть перевершували їх (як, приміром, і крем'яні зубчасті серпи): краї та жало у них значно гостріші. Дослідами доведено, що індіанські обсидіанові вістря глибше проникали в тіло тварини, ніж такі самі за формою, сталеві³⁴. Крім того, крем'яні вістря при зіткненні з твердим предметом, зокрема кісткою, нерідко розколювалися, а витягнути осколки їх було складніше, ніж стрілу з цілим вістря. Такі розколоті вістря або осколки від них трапляються заглибленими в кістку в похованнях енеоліту — бронзи. Певно, виготовлення тонких невеликих вістрів з глибокими виїмками і вузькими крихкими жальцями і було розраховане саме на ефект нанесення ран скалками.

Можна вважати, що трудомісткість обробітку кременю³⁵ порівняно з ливарством, яке забезпечувало масове виробництво зброї, разом

²⁷ Синицын И. В. Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья.— Саратов, 1947.— С. 77, 78.— Рис. 51.

²⁸ Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда.— С. 42.— Рис. 1.

²⁹ Бородулиць В. Г. Отчет о раскопках курганов в зоне Краснопавловского водохранилища в 1973 г. (Харьковщина) // НА ИА АН УССР.— Ф. Е. 1973/42.— Табл. 20.

³⁰ Медведев А. Л. Ручное метательное оружие // САИ.— 1966.— Вып. Е1—36.— С. 26.— Рис. 4.

³¹ Нечитайло А. Л. Указ. соч.— С. 151.— Рис. 3, 58.

³² Buchholz H. Der Pleißglätter aus dem VI Schachtgrab von Mykene und die helladische Pleißspitzen // Jahrbuch des Deutschen Archeologischen Instituts.— 1962.— N 77.— S. 23—29.

³³ Ibid.— S. 27, 28.

³⁴ Ibid.— S. 28.

³⁵ Окладников А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья...— С. 20. Тут наведено такі дані: індіанці Ельдорадо виготовляли наконечник з відщепу за 20 хв.

із вдосконаленням захисного обладунку звели нанівець переваги кременю в зброярстві.

Не вдаючись до детального розгляду типології вістрів до стріл, значимо лише, що ідентифікація їх суто інтуїтивна: чітких критеріїв для відмежування їх від наконечників дротиків та списів немає. Звичайно невеликі вістря завдовжки до 3—4 см зараховують до стріл, більші — до дротиків і списів³⁶. Але відомі досить великі вістря (5—7,5 см для ранньої — середньої бронзи і навіть 10 см для кінця середньої — початку пізньої), які походять безумовно із сагайдачних наборів. Залізні сарматські вістря до стріл також мали довжину 5—10 см³⁷, давньоруські — 4—13 см³⁸. Отже, проблема розмежування вістрів не проста, вона не зводиться лише до відмінностей у довжині. Необхідно враховувати також їх ширину, вагу, товщину (перетин), форму насада. Так, згадувані давньоруські вістря мали вагу 8—10 г, арабські XV ст. — 6—9 г. Вага більшості малих виїмчастих вістрів доби середньої бронзи (зважувалися катакомбні зразки) 0,15—2 г. Довжина їх 1,5—3 см, ширина пера 1—2 см. У перетині вони тонкі, лінзоподібні, завтовшки здебільшого 1—3 мм. Більші за розмірами вістря доби енеоліту — ранньої бронзи, довжиною до 5—7,5 і шириною 1,5—3,5 см. теж мають тонкий лінзоподібний перетин.

Вага черешкових вістрів до стріл кінця середньої — початку пізньої бронзи 1,6—20 г (більшість 3—10 г, зважувалися зразки Лівенцівської фортеці). Довжина 3—8,6 см, ширина 1—3,4 см (здебільшого 1,1—2 см). У перетині лінзо- та ромбоподібні.

Важливим критерієм для диференціації вістрів металевих знарядь є також ширина насада на ратище, якщо останній виявлений морфологічно, подібно до черешкових або близьких до них листоподібних і ромбічних форм (насад не відокремлений від пера). Безсумнівно, такий насад лімітує товщину ратища: його ширина приблизно дорівнює діаметру останнього. Заміри ширини черешка кількох сотень вістрів до стріл із Лівенцівської фортеці дали на графіку ідеальний розподіл — від 6 до 13 мм (з піком 9—10 мм).

Очевидно, ширину насада (черешка) на 13 мм слід брати за порогову величину для стріл, за якою в більшу сторону йдуть знаряддя з товстішим древком — дротики і списи. Останні характеризуються діаметром ратищ на 15—36 мм (здебільшого 20—30 мм), як це показують заміри втулок, а також кількох черешків бронзових вістрів культури бронзового віку (середньодніпровська, баланівська, пізня бронза України, Поволжя, Урал). Такий самий діаметр втулок у давньоруської зброї — у дротиків 15—20 мм, у списів 25—35 мм³⁹. Відзначимо, що у відповідних знарядь доби бронзи довжина 8—40 см (здебільшого 15—30 см) при ширині пера 2—7 см (переважають 3—5 см).

Древки стріл у похованнях трапляються надто рідко і поганої збереженості, що утруднює їх характеристику. Виявлені в катакомбному стрілецькому комплексі на Донеччині «ретельно обстругані цурочки», певно, древки не були належним чином зафіксовані (Черевків 1/5)⁴⁰. Нам відоме лише одне поховання бабинської культури (багатовапалкової кераміки), в якому відносно добре збереглися рештки древок біля крем'яних виїмчастих вістрів до стріл (Князеве 1/5, рис. 5, 1)⁴¹. Вони були завтовшки 8—11 мм. Краще збережене древко з виїмкою на кінці для тятиви мало довжину 60, діаметр 0,9 см. Вістря, що належало до нього, довжиною 3,3, шириною 1,5 см. Певне уявлення про діаметр древок катакомбних і бабинських стріл дають парні жолобчасті абразиви (так звані випрямлячі), що використовувалися при їх обробці. При складанні вони утворюють не коло, а овал розмірами 5—10×4—6 мм.

³⁶ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді.— К., 1973.— С. 65.

³⁷ Хазанов А. Ф. Очерки военного дела сарматов.— М., 1971.— С. 33—42.

³⁸ Медведев А. Ф. Ручное метательное ... — С. 49—52.

³⁹ Кирпичников А. И. Древнерусское оружие // САИ.— 1966.— Вып. Е1—36.— С. 23.

⁴⁰ Городцов В. А. Результаты археологических ... — С. 38, 39.

⁴¹ Бородулин В. Г. Отчет о раскопках курганов ... — С. 18.

Отже, певно, найменша величина — 4—6 мм (глибина жолобків 2—3 мм) приблизно дорівнює діаметру дрєвків з виїмчастими вістрями. Довжина їх, очевидно, залежала від діаметра та від розмірів вістря. У скіфських стріл з діаметром дрєвка близько 5—6 мм довжина останнього становила 45—80 мм⁴², а вага 2—3 г (за даними В. І. Клочка). Ймовірно, якщо врахувати вагу виїмчастих катакомбних вістрів — 0,13—2 г, — довжина дрєвок мала становити 45—60 мм. У черешкових вістрів кінця середньої — початку пізньої бронзи дрєвки були в цілому товщі і довші, якщо виходити з ширини черешків — 6—13 мм (здебільшого 8—11 мм). Зважаючи на вагу цих крем'яних знарядь — 1,6—20 г (здебільшого 3—10 г) — можна припустити, що довжина стріл коливалася в межах 50—100 мм. Наприклад, давньоруські і арабські стріли з вістрями вагою 6—10 г мали довжину 75—105 мм при діаметрі дрєвок 7—10 мм. Отже, вони відповідають частково за параметрами знаряддям, що розглядаємо.

Про довжину дрєвків стріл доби пізньої бронзи можна скласти уявлення за розташуванням у похованні поблизу Макарівки (С 2/4, Нижнє Поволжя) кістяних втульчастих вістрів і кінцевого яблучка стріли⁴³. Разом з ними довжина стріли становила 67 см, а діаметр дрєвка — близько 8 мм (рис. 5, 10, 11). Дрєво закінчувалося вушком або яблучком, куди входила тятива лука. В культурах енеоліту, ранньої і середньої бронзи стріла, певно, закінчувалася лише простим вирізом в дрєвці, як це зафіксовано у згаданому похованні Князеве 1/5 (рис. 5, 1). За пізньої бронзи побутували вставні вушка. Черешкові вушка для насадки в кінець дрєвка знайдені в зрубних похованнях Поволжя (рис. 5, 6, 11)⁴⁴. Знахідка в похованні Бережнівка 1 № 25/4 поруч з черешковим вушком шести невеличких кістяних платівок, один бік у яких плаский, а другий опуклий, свідчить, що вушка могли складатися з двох платівок-накладок (рис. 5, 4). За розмірами вони близькі до черешкових зразків, а наявність на них різьблених ліній, звичайних при склеюванні кістки, вказує на те, що накладки приклеювалися до основи. На поселенні Іллічівка на Донеччині в сабатинівському пласті знайдено кістяне циліндричне вушко з конічною втулкою для насадки (рис. 5, 7)⁴⁵. Очевидно при поєднанні цих кістяних вушок або їх деталей з очеретяним дрєвом застосовувалися дрєв'яні вставки чи обмотки. Суцільні дрєв'яні вставні вушка, напевне, були більш поширені, але вони не зберігаються. У Месопотамії в ранньодинастичний період стріли з очерету оздоблювалися навіть металевими вушками (рис. 5, 8)⁴⁶.

Наявність оперення у стріл доби міді — бронзи досі нічим не документується. На рідкісних зображеннях стріл на стелах воно відсутнє.

Виготовленню дрєвок надавалося неабиякого значення. Для їх шліфування застосовувалися спеціальні знаряддя з двох половинок — згадувані вже жолобчасті абразиви. З'явившись ще в неоліті, вони побутували в багатьох культурах доби бронзи, а в Північній Америці — навіть ще в індіанців ХІХ ст. н. е.⁴⁷ Особливого поширення ці знаряддя набули в катакомбних культурах. До складу поховальних комплексів поряд з вістрями до стріл, напівфабрикатами, сировиною та інструментами для їх виробництва входять також абразиви. Зрідка трапляються вони і в бабинських похованнях, а один зразок знайдено також на поселенні Кам'янка в Криму (кам'янсько-лівенцівська культурна

⁴² Черненко Е. В. Скифские лучники ... — С. 22, 23.

⁴³ Симицын И. В. Археологические раскопки ... — С. 77, 78.

⁴⁴ Симицын И. В. Там же. — С. 77, 78; Симицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда. — С. 42. — Рис. 2. — С. 89. — Рис. 25, 1.

⁴⁵ Шаповалов Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 163. — Рис. 7, 20.

⁴⁶ Чайльд Г. Древний Восток в свете новых раскопок. — М., 1956. — С. 224, 244. — Рис. 83.

⁴⁷ Семенов С. А. Развитие техники в каменном веке. — Л., 1968. — С. 109, 110; Окладников А. П. Неолит и бронзовый век ... — С. 363.

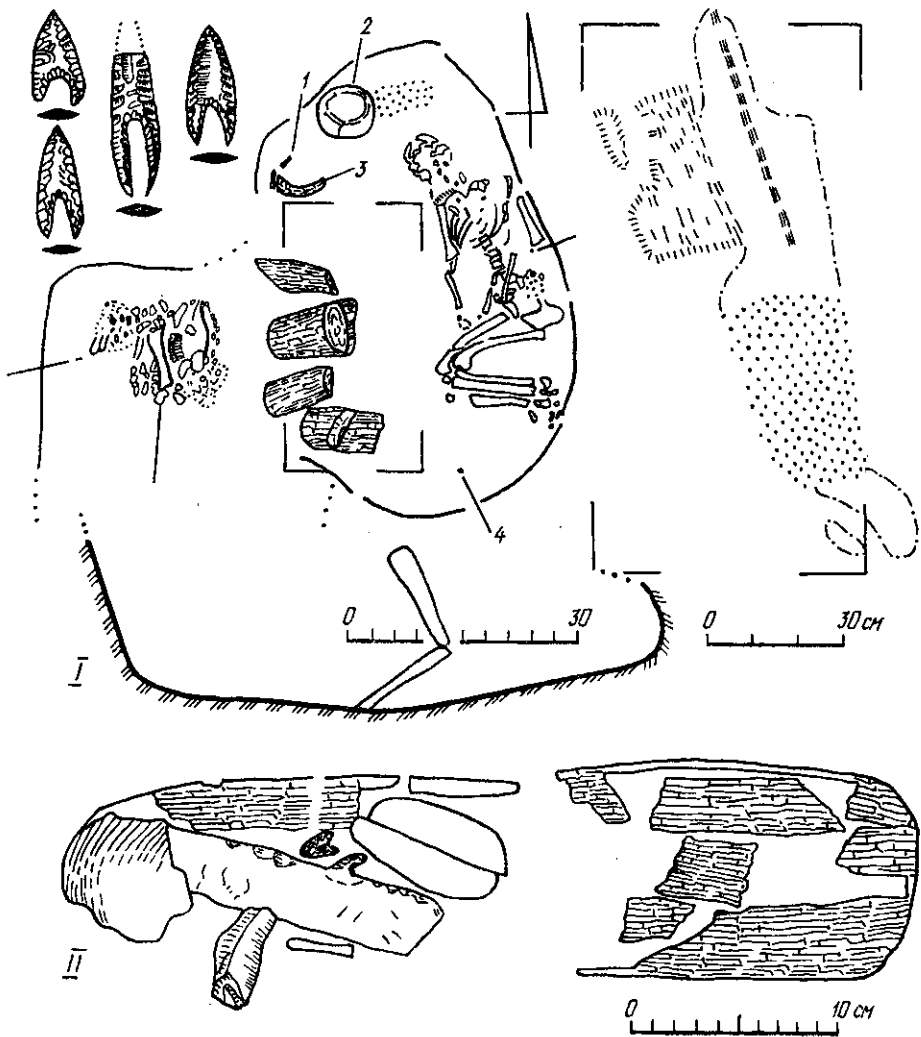

Рис 6. Катакомбне поховання Сватове 18/1 з рештками налуччя, з вістрями стріл (I) та футляра для стріл з інструментами і сировиною з катакомби Войтове III 4/10 (II).

група). Певно, це найпізніші знахідки таких абразивів,— бо в пізньому бронзовому віці вони відсутні.

Сагайдаки та налуччя для зберігання стріл і лука в похованнях трапляються надто рідко. Ймовірно, їх рештки при дослідженнях важко відокремити від тліну поховального ложа, одягу, ковдри. З іншого боку, в більшості катакомбних поховань вістря до стріл здебільшого входять до складу виробничих стрілочних комплексів (часто у вигляді напівфабрикатів). В кількох випадках простежені рештки дерев'яних футлярів, в яких були поміщені такі комплекси.

Вони мали видовжену форму довжиною 40 і 75 см при ширині 8—12 см (Жолобок 3/1, Комінтернове 4/4, Войтове III 4/10) (рис. 6, II)⁴⁸. У випадках, коли рештки футлярів не простежені, зосередження речей, що входили до виробничих комплексів, мали ту саму форму і розміри (довжина 40—60 см, ширина неодмінно 10—15 см).

⁴⁸ Писларий И. А., Дубовская О. Р., Смирнов А. М. и др. Отчет Северскодонецкой экспедиции за 1977 г. // НА ИА АН УССР.— Ф. Е. 1977/13.— С. 20.— Табл. 20; Братченко С. Н., Гершкович Я. П., Горелик А. Ф. та ін. Звіт Другої Сіверськодо-нецької за 1976 р. // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1976/106.— С. 65.— Табл. 45; Братченко С. Н., Гершкович Я. П., Константиnescу Л. Ф. та ін. Звіт Донецької експедиції за 1980 р. // НА ИА АН УРСР.— Ф. Е. 1980/3.— С. 30.— Табл. 54.

Найдавніший відомий в літературі сагайдак із стрілами походить з ранньозрубного поховання Скатівка 11/1 в Нижньому Поволжі, що дало підставу А. Ф. Медведеву відносити появу сагайдаків до II тис. до н. е.⁴⁹ Рештки його являли собою прямокутну чорну пляму тліну шкіри розмірами близько 50×18 см, на якій містилося 13 крем'яних вістрів⁵⁰. Поруч з ними виявлено рештки тліну від лука. Другий сагайдак трапився в похованні Князеве 1/5 на Харківщині. За залишками тліну та довжиною древка стріли, його розміри становили близько 60×28 см (за площею древок, можливо, вужче — 20 см; рис. 5, 1).

Вказівкою на існування у катакомбних племен сагайдака може бути знахідка двох кістяних застібок з перехватом посередині у похованні Миколаївка II 7/8 на Сіверському Дінці (рис. 5, 3)⁵¹. Вони містилися перед грудьми небіжчика поруч з 18 виімчастими вістрями до стріл, що належали до сагайдачного набору (а не до виробничого комплексу). Подібні застібки — звичайні атрибути скіфських сагайдаків (горитів). Вони застосовувалися для застібування клапана на кишені горита — окремого відділення для стріл⁵².

Більш надійне і конкретне уявлення про форму сагайдака дають іконографічні матеріали доби енеоліту — ранньої бронзи. Це стели з Верхоріччя і Сватова, на яких крім луків, зображені довгі прямокутні торби чи футляри з поворозками (рис. 3, 2, 5). На одній з них (з Верхоріччя) показані три вістря до стріл, що і визначає їх призначення. Важливо відзначити, що сагайдак на ній зображений за спиною. Таке носіння сагайдаків, звичайне для стрільців-лучників Передньої Азії і Єгипту, певно, було властиве і для племен енеоліту — бронзи Східної Європи.

Цікаво відзначити, що і наведені вище дерев'яні футляри для зберігання виробничих стрілочних комплексів мали вузьку прямокутну чи трапецієподібну форму (розміри 40—75×8—10 см), подібну до зображених сагайдаків. Безсумнівно, що ця форма і розміри обумовлені стрілами — адже в футлярах містяться інструменти і сировина не тільки для виготовлення вістрів, але й древок стріл. Інший тип сагайдака зображено на домовині з Гьоліч (певною мірою подібний до нього і на згадуваній домовині з Новосвободної). Це футляр усіченоконічної форми з широким розворотом верхньої частини, до якого прикріплені поворозки (рис. 2, 1)⁵³.

Привертає увагу зображення луків на стелах і домовинах окремо від сагайдаків. Ця обставина, разом з вузькою формою футляра, що унеможливлювала вміщення в нього лука, дозволяє припускати їх призначення тільки для носіння стріл. Проте це не означає відсутність особливих футлярів-налучців, тому що складні луки обов'язково треба ховати при негоді (дощ, туман) для запобігання розклейки деталей. Можливо, залишки такого налуччя виявлені перед небіжчиком у катакомбному похованні Сватове 18/1⁵⁴. Вони являли собою пляму жовтуватого кольору, що мала видовжену форму розмірами 120×25—30 см

⁴⁹ Медведев А. Ф. Ручное метательное ... — С. 19.

⁵⁰ Синицын И. В. Археологические работы ... — С. 168. — Рис. 59.

⁵¹ Чередищенко Н. Н., Дубовская О. Р., Красильников К. И. Отчет Ворошиловградской экспедиции за 1972 г. // НА ИА АН УССР. — Ф. Е. 1972/31. — С. 25. Близька застібка, але з двома нарізками посередині, знайдена біля лівого плеча похованого в катакомбному похованні Кам'янка 2/2. Проте в ньому відсутні будь-які атрибути лучника (Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г. // ТР. XIII АС. — 1907. — С. 287). В картотеці Б. О. Латиніна в Ермітажі зберігається її фото.

⁵² Черненко Е. В. Скифские лучники ... С. 38, 39. — Рис. 24. Поруч із застібкою і наконечниками в похованні Миколаївка II 7/8 знаходилося 18 бронзових намистин. Звабливо, але не достеменно вбачати в них прикраси для сагайдака (купи намиста нерідко трапляються перед кістяком, як окреме придане небіжчика) як це зафіксовано на скіфському гориті з Костромського кургана (Черненко Е. В. Там же. — С. 31).

⁵³ Behrens H. Op. cit. — Abb. 74.

⁵⁴ Братченко С. Н. Звіт Лівобережного загону Сіверськодонецької експедиції за 1974 р. // НА ИА АН УРСР. — Ф. Е. 1974/13а. — С. 20. — Табл. 34.

(рис. 6, 1). У верхній її частині простежувався тлін деревка шириною близько 1 см, що зберігся на 55 см у довжину, а поруч — коричнюватий дерев'яний тлін прямокутної форми. Знизу жовтий тлін був перекритий порошком червоної вохри. Осторонь цих решток знайдено 4 крем'яних вістря до стріл, один біля нижньої частини, три в заповненні (зміщені землерийними тваринами).

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що в енеоліті — ранній бронзі Східної Європи поруч з простим луком побутував і складний двічіввігнутий, зображений на стелі з Наталіївки в Надпоріжжі. Останній відомий в III тисяч. до н. е. в Шумері, Центральній Європі, на Північному Кавказі, в Південному Сибіру (тут він застосовується й пізніше).

На підставі побічних даних можна припускати наявність складного лука наприкінці середньої — на початку пізньої бронзи. В цей час відомі і запобіжні пристрої з кістки для захисту руки при стрільбі з лука. Відсутність останніх у більш ранній період вказує на наявність напалечників чи рукавичок. Вістря до стріл виготовлялися переважно з кременю та інших порід каменю. Лише в добу пізньої бронзи поширюються кістяні та бронзові вістря. Наприкінці середньої — на початку пізньої бронзи традиційні виїмчасті легкі вістря замінюються черешковими важкими, товстими в перетині, що свідчить про вдосконалення лука і захисного обладунку. Встановлено форму сагайдака: видовжений вузький футляр, який носився за спиною.

С. Н. Братченко

ЛУК И СТРЕЛЫ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА-БРОНЗЫ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В работе на основе анализа иконографических, погребальных и поселенческих материалов освещается проблема метательного оружия и связанных с ним атрибутов. Устанавливается, что в эпоху энеолита — ранней бронзы Восточной Европы наряду с простым луком был распространен и сложный двояковогнутый, запечатленный на Натальевской стеле в Надпорожье и на плите из гробницы Новосвободной. Косвенные данные указывают на существование сложного лука и в конце средней — поздней бронзы (XVII—XV в. до н. э.), когда кремневые легкие наконечники стрел с выемкой в основании, характерные для раннего и среднего бронзового века, сменяются тяжелыми черешковыми. Последние по размерам и весу (до 10 г и более) близки сарматским, древнерусским и арабским наконечникам. В это время появляются защитные приспособления для стрельбы из лука, изготовлявшиеся из твердых материалов, а также совершенствуется доспех. Возникают укрепленные поселения и настоящие крепости. Колчан в рассматриваемую эпоху представлял собой удлиненный футляр в форме прямоугольника или трапеции, который носился за спиной. Такую же форму имели и катакомбные футляры с инструментами и сырьем для изготовления стрел, происходящие из погребальных комплексов. Исходя из контекста погребений, в составе которых нередко парадное оружие и другие престижные предметы, а также иконографических материалов (стелы, гробницы), лук и стрелы можно рассматривать как знаки особого, высокого социального ранга погребенных.

S. N. Bratchenko

BOW AND ARROWS IN THE EPOCH OF ENEOLITHIC — BRONZE IN THE SOUTH OF THE EASTERN EUROPE

Analysis of the iconography — sepulchral and settlement data permits elucidating a problem of the missile weapon and attributes associated with it. It is established that a composite biconcave bow depicted on the Natalian stela in the Nadporozhie and on the plate from Novosvobodnaya sepulchre was spread in the Eneolithic — early Bronze of the Eastern Europe parallel with an ordinary bow. Indirect data prove the existence of the composite bow also in the end of middle — late Bronze (17—15 centuries B.C.) when flint arrow tips with a notch at the base typical for the early and middle bronze culture are replaced by heavy haft weapons. The latter as to their size and weight (to 10 g and

more) approach late Sarmatian, old Russ and Arabian tips. In that period protecting appliances for bow shooting appeared made of hard materials and armour improved. Fortified settlements and real fortresses came to existence. In the epoch under study the quiver presented a long case as a rectangle or trapezoid intended to be carried behind the back. The same shape was typical for catacomb trade cases with tools and raw materials for production of arrows taken from sepulchre complexes. Proceeding from the sepulchre content where ceremonial weapon and other prestige things were very frequent as well as from iconographic materials (steels, tombs), bow and arrows may be considered as signs of special high social rank of those buried.

Одержано 10.11.85.

Поселення доби міді — раннього заліза поблизу сс. Плисків та Чернявка Вінницької області

Т. М. Радієвська

У публікації розглядаються археологічні матеріали, здобуті експедицією Бердичівського соціально-краєзнавчого музею в 1927—28 рр. на околицях сіл Плисків і Чернявка Вінницької області, де було виявлено кілька різночасових поселень епохи міді—раннього заліза.

У Державному історичному музеї УРСР зберігається колекція матеріалів із розвідкових розкопок 1927—1928 рр., проведених співробітниками Бердичівського соціально-історичного музею. Розкопки здійснювалися на території між селами Плисків та Чернявка Погребищенського району Вінницької області (тепер південна околиця с. Плисків). В археологічній літературі ця пам'ятка відома як Плисків — Чернявка.

Під час обстежень невисокого мису, утвореного річкою Роською (права притока р. Рось) і невеликим яром, зібрано підйомний матеріал, закладено 8 розкопів та 5 траншей (загальною площею близько 370 м²). Виявлено кілька різночасових поселень. Одне з них належить до заключної фази раннього Трипілля і становить певний інтерес для вирішення питання про час розселення трипільських племен у басейні Середнього Дніпра.

За аналізом польових щоденників, ранньотрипільський шар простежувався у 5 розкопах. У першому (площа 45 м²) на глибині 0,15—0,25 м виявлено залишки підлоги глинобитного житла розмірами 3,10×2,50 м, знайдено знаряддя праці із кременю, уламки зернотерок, ранньотрипільську кераміку. У другому розкопі, закладеному на відстані 5 м на схід від першого, було багато уламків посуду, залишків вугілля і значна кількість кісток тварин. На думку автора розкопок Т. М. Мовчанівського, тут містилася ранньотрипільська господарська яма¹.

У третьому розкопі (площа 45 м²), розташованому за 30 м на схід від першого на глибині 0,25 м, виявлено вибукування з уламків граніту розмірами 2,88×2,10 м. У центральній частині вибукування були розташовані два підвищення овальної форми з випаленої глини (розміри 0,38×0,53 та 0,59×0,48 м, товщина до 2—3 см). Під ними послідовно залягали шари кераміки, вугілля та кісток тварин. За описами в щоденнику та звітах неможливо детально реконструювати цю споруду. Додаткові дослідження наступного року та знахідки з двох розкопів,

¹ Мовчанівський Т. М. Справа археологічних обстежень Бердичівщини в 1927 р. // НА ІА АН УРСР.— Авторський фонд 116/21.— С. 5, 6.